

OPERE DE ARTĂ ROMÂNEASCĂ AFLATE ÎN COLECȚII STRĂINE: E P I T A F U L D E L A I O A N M O V I L Ă

Corina NICOLESCU

Artă epocii lui Petru Rareș, atît de bine reprezentată prin monumentele de arhitectură și pictură, este mai slab ilustrată în domeniul broderiei, deoarece în țară s-au păstrat, în colecția mănăstirii Putna, doar lucrări de interes secundar. În ctitoriile de la Muntele Athos, inzestrate de domnitorii români, există în schimb mai multe broderii din această etapă, dintre care cea mai reprezentativă este epitaful de la mănăstirea Dionysiu¹. În rîndurile de față semnalăm existența, în Muzeul de Artă Ucraineană din Kiev, a unei interesante și valoroase broderii, din anul 1542, epitaful dăruit de logofătul Ioan Movilă și jupanița sa Marica, unei mănăstiri cu hramul Sf. Nicolae², rămasă încă necunoscută cercetătorilor români. Lucrarea reține de îndată atenția, în primul rînd prin trăsăturile proprii școlii de broderie din Moldova, apoi prin caracterul mai deosebit al compoziției, în comparație cu alte epitafe cunoscute din secolele XV—XVI. Cercetarea mai îndepărtată a broderiei sub raport tehnic și descifrarea inscripției ne-au confirmat prima impresie asupra provenienței ei din Moldova.

Broderia de la Kiev se înscrie printre operele remarcabile ale epocii lui Petru Rareș, constituind o nouă verigă de legătură între epitaful dăruit în 1516 mănăstirii Voroneț de vistiernicul Gavriil Troțușan și cele realizate în timpul lui Alexandru Lăpușneanu pentru ctitoria sa de la Slatina (1556)³ și pentru mănăstirea sirbească de la Mileșevo (1567)⁴. Ea îmbogățește seria epitafelor moldovenești, cele mai impresionante și monumentale creații ale genului (broderie), care s-au păstrat într-un șir neîntrerupt de la începutul secolului al XV-lea pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. În afară de inscripție, care ne dă cîteva date precise de ordin istoric, broderia de la logofătul Movilă, tatăl domnitorilor și al unui mitropolit, prezintă o serie de trăsături particulare ca procedee tehnice, compoziție și redarea sentimentului, care o situează neîndoiește într-un atelier din Moldova.

Broderia este mărginită pe toate părțile de un chenar format dintr-un vrej dublu care prinde semipalmete de acant, ce se înlanțuie, compunînd cercuri în care sînt înscrise rozete. Motivul acesta, de caracter oriental — sub diferite variante (rozeta înlocuită de crucea cu brațele egale, de roză vînturilor

¹ Gabriel Millet, *Broderies religieuses de style byzantin*, vol. II, Paris, 1947, p. 107, pl. CXCI, CCXVI.

² Pe o etichetă era scris: „*Broderie ucraineană. Sec. XVI*”.

³ Epitaful se păstrează în colecția Muzeului de artă al R. S. România, cu nr. 184/15.829, fiind readus în țară o dată cu tezaurul din U.R.S.S.

⁴ Epitaful se păstrează în mănăstirea Mileșevo din R. F. S. Iugoslavia și a fost publicat de L. Mircovič, în lucrarea *црквени уметнички вез*, Beograd, 1940, p. 23—25, pl. VII, 2; C. Nicolescu, *Mănăstirea Slatina*, București, 1966, p. 27, fig. 36 a, 37 b; M. A. Musicescu, *Broderia medievală românească*, București, 1969, p. 39, pl. 37.

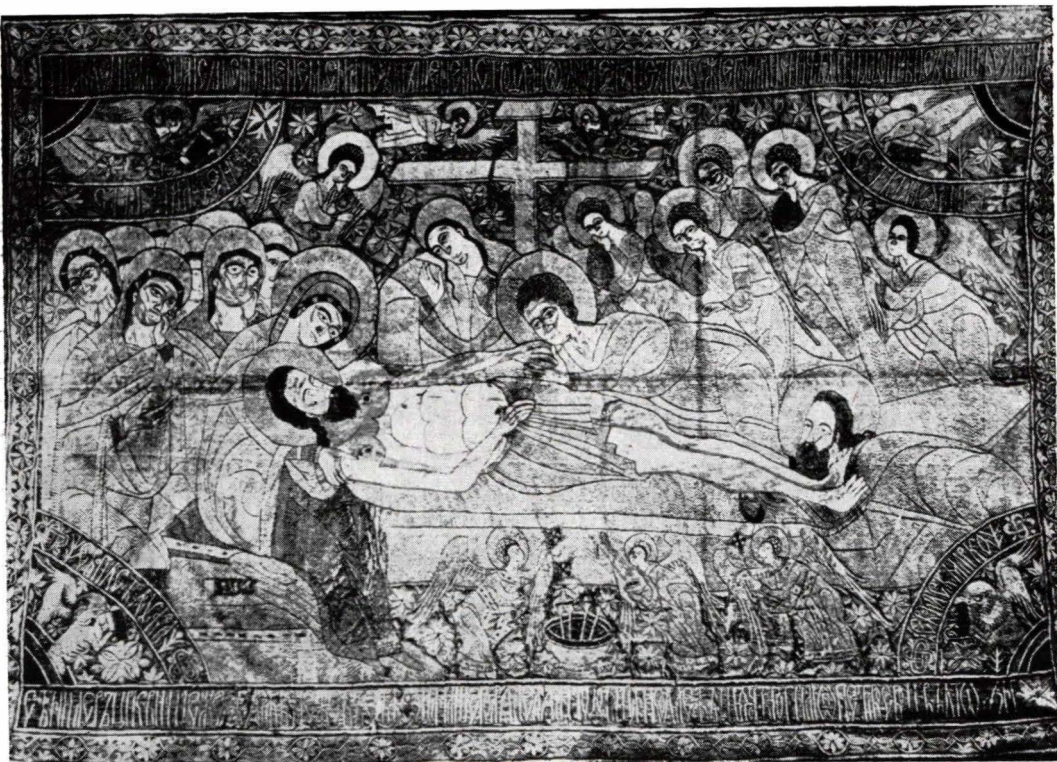

FIG. 1. EPITAFUL DE LA KIEV.

sau de crucea cu brațele frunte) —, parcurge un drum lung, în primul rind în broderia bizantină. Pentru prima dată el apare pe epitaful dăruit de împăratul Andronic al II-lea Paleologul bisericii Sf. Clement din Ohrida⁵. Îl reîntâlnim apoi pe un vâl de discos de la mănăstirea Hilandar, de la Muntele Athos⁶, și pe două epitafe de la sfîrșitul secolului al XIV-lea⁷. În broderiile românești același motiv este folosit frecvent cu unele mici variante⁸. Un motiv înrudit, cu o ușoară transformare a semipalmetelor, care se contopesc compunind o floare, încadrează și epitaful păstrat la mănăstirea Dionysiu, lucrat cu trei ani mai târziu decît cel de la Kiev. Socotim că merită subliniat tradiționalismul atît de puternic al atelierelor de broderie din Moldova, care păstrează nealterat pînă la începutul secolului al XVII-lea același motiv bizantin pe chenare la: epitaful în discuție, inelitorile de mormînt cu portretele lui Simion și Ieremia Movilă de la Sucevița, ca și pe epitaful de la Secu (1608).

Revenind la particularitățile epitafului de la Kiev trebuie să remarcăm unele note tradiționale, care-l leagă de exemplele moldovenești mai vechi. În primul rind prezența simbolurilor evangheliștilor în colțuri, cu indicarea numelor. Pe arcurile de cerc care mărginesc leul, boul, ingerul și corbul, în epitafele secolului al XV-lea sînt de obicei scrise în grecește cuvintele-aclamații liturgice (cîntînd, strigînd, exclamînd și grăind). În cazul epitafului de la Kiev, întocmai ca la cel de la Voroneț⁹, formula grecească a fost înlocuită cu numele evangheliștilor.

Tipul iconografic al epitafului de la Kiev își găsește izvorul în cel creat în vremea lui Ștefan cel Mare, în care elementul liturgic al aerului, care prezenta pe Isus ca jertfă, a fost contaminat și chiar înlocuit de „drama omenească”. În aceste epitafe sînt prezenți Maria și evanghelistul Ioan, Iosif,

⁵ Millet, *Broderies...*, pl. CLXXVIII, p. 91—93.

⁶ Ibidem, pl. CLVIII, 2.

⁷ Epitaful sîrbesc de la mănăstirea Remetea Mare, păstrat azi în colecția Patriarhiei Sîrbe de la Belgrad, vezi G. Millet, *op. cit.*, pl. CLXXVI, și Dobrila Stojanović, *уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Belgrad, 1958, p. 41, pl. 1. Al doilea epitaf este la mănăstirea Pantocrator de la Muntele Athos, G. Millet, *op. cit.*, pl. CLXXVI, 1.

⁸ Vâlul de mormînt al Mariei de Mangop, (O. Tafrali, *Le Trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna*, Paris, 1925 pl. XLII); orarul cu inscripție de la Radivoie și Anca, păstrat la mănăstirea Ivirion de la Athos, (G. Millet, *op. cit.*, pl. CIII, 2.

⁹ I. D. Ștefănescu, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc în a doua jumătate a sec. XV*, în volumul „Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare”, București, 1964, p. 498, nr. 4, fig. 21—22.

Nicodim și un număr variat de femei mironosițe¹⁰. Tema plingerii, de caracter istoric, în care trupul lui Isus zace întins pe piatra roșie din Efes, lingă care apar obiectele amintind crucificarea și ingerii purtând semnele patimilor, numărul participanților la drama pămîntească a morții fiind mai mare, caracterizează compozițiile epitafelor moldovenești din secolul al XVI-lea. Sub acest aspect, comparînd epitaful de la Kiev cu cele anterioare, considerăm că acesta introduce o notă de originalitate prin numărul mare al femeilor mironosițe și gruparea lor în cadrul compoziției. Elementele noi, amintite mai sus, se integrează treptat acestei compoziții, începînd cu epitaful dăruit de Gavriil Troțușan mănăstirii Voroneț (1516), păstrat azi la Putna. În cîmpul inferior al epitafului sint brodați doi ingeri ingenuchiați, purtînd crucea, lancea și buretele, de-o parte și de alta a unui vas în care sint cuie. Față de compozițiile anterioare sporește și numărul personajelor, Maria fiind însoțită de trei mironosițe; alături de Ioan Evanghelistul și Iosif este prezent și Nicodim. Astfel, ilustrarea cîntărilor din „Prohod” capătă un caracter mai pronunțat istoric¹¹. În afară de toate aceste elemente, care se regăsesc și pe epitaful de la Kiev, remarcăm și alte note noi, legate tot de ideea redării Patimilor și a crucificării. Întreaga compoziție este dominată de crucea din fundal, incununată de „titulus”, de care este prinsă o cunună de spini. În partea de sus, ca în scena Răstignirii, doi ingeri vin în zbor, de-o parte și de alta a crucii. În partea inferioară a scenei este vasul cu cuie, avînd în dreapta un inger cu semnele patimilor, flancat de alți doi ingeri purtînd ripide. Cea mai veche reprezentare a crucii în epitafe, ca o aluzie la Răstignire, apare pe epitaful de la Hilandar, datînd de la sfîrșitul secolului al XIV-lea¹² sau începutul secolului următor¹³. Crucea incununată de „titulus” este așezată în fundalul compoziției, așa cum o vom

¹⁰ Pentru toată această evoluție, urmărită în broderia bizantină, balcanică, rusă și românească, vezi studiul lui I. D. Ștefănescu, *Voiles d'iconostase, tentures du ciboire, aers ou voiles de procession*, „Analecta”, 1943, p. 99–110; idem, *Autels, tissus et broderies liturgiques*, loc. cit., 1944, extras, 27, p. 65 pl.; idem, *Broderiile de stil bizantin și moldovenesc*..., p. 495–500.

¹¹ I. D. Ștefănescu, *Autels*..., p. 19–29, fig. 51; idem, *Broderiile de stil bizantin*..., p. 498, nr. 4, fig. 21.

¹² Millet, *Broderies*..., pl. CLXXXVI, p. 102.

¹³ I. D. Ștefănescu, *Autels*..., p. 22–23, fig. 58.

FIG. 2. EPITAFUL DE LA KIEV (DETALIU).

găsi plasată în epitafele secolului al XVI-lea. Una dintre mironosițe, probabil Maria Magdalena, este așezată pe partea laterală a lespedei, făcând un gest de durere cu minile, așa cum o întâlnim pentru prima dată tot în epitaful de la Voroneț. Privită în ansamblu, compoziția epitafului de la Kiev este tipică concepției artistice a veacului al XVI-lea, în care caracterul ilustrativ și literar este dominant. Limpezimea și simplitatea scenei din broderiile vremii lui Ștefan cel Mare, de un pronunțat caracter monumental, s-au pierdut cu totul pentru a fi înlocuite cu o compoziție agitată și încărcată, prin prezența unui mare număr de îngeri în zbor, urmindu-l pe evanghelistul Ioan. Ei compun un grup, în loc să flancheze simetric, sus și jos, trupul lui Isus; Maria, stînd pe un scaun scund, cuprinde cu minile umerii lui Isus, cu capul aplecat atingîndu-i umărul, atitudine pe care o întâlnim și în epitafele anterioare. În spatele ei sînt reprezentate în picioare, total sau parțial, opt femei mironosițe, în afară de Maria Magdalena amintită mai sus. Stelele presărate pretutindeni în cimpul broderiei par să-și fi pierdut rolul simbolic, avînd un rost decorativ, de umplere a puținelor spații care au mai rămas libere. Compoziția epitafului de la Kiev, ca și a celui de la Dionysiu, se încadrează în concepția de ordin istoric a temei acestei broderii, tendință pe care o întâlnim în toate lucrările secolului al XVI-lea (epitafele din vremea lui Alexandru I.ăpușeanu de la Slatina — 1556 — și Mileșevo — 1567, cele de la Sucevița — 1593 — și Secu — 1608, care stilistic aparține tot secolului al XVI-lea).

Sub raportul tehnicii, epitaful de la Kiev se încadrează de asemenea seriei broderiilor cunoscute din secolul al XVI-lea, continuînd tradiția atelierelor din secolul anterior.

Broderia este realizată în punct pășit peste o umplură de bumbac, care-i dă relieful. Auriul este culoarea dominantă, cu cîteva accente, în albastru de cer. Chipurile sînt modelate cu linii verzui, desenul ochilor și ovalul figurilor, puternic conturate, sînt caracteristice și mai deosebite, apropiînd această lucrare de epitaful amintit de la Dionysiu. Cu toate asemănările evidente dintre cele două epitafe, ele sînt opera unor artiști diferiți. Meșterul care a realizat epitaful de la Athos stăpînea mai bine meșteșugul execuției draperiilor elegante, modelînd siluetele înalte ale personajelor. În epitaful de la Kiev mișcarea trupurilor este redată cu o ușoară stingăcie, iar draperiile sînt convenționale, așa cum se vede clar în veșmintele Sf. Ioan Evanghelistul, ale lui Iosif și ale îngerilor.

Întocmai ca și epitaful de la Dionysiu, cel de la Kiev trebuie adăugat la repertoriul broderiilor epocii lui Rareș ca o operă nouă și interesantă, atît sub raport istoric cit și sub raport artistic, întregind evoluția acestui gen de artă, cu un trecut atît de strălucit în Moldova.

ANEXĂ

EPITAFUL DE LA KIEV

U. R. S. S. Muzeul de artă ucraineană din Kiev

Dimensiuni: cea. 80 × 100 cm.

Atelier din Moldova. 1542.

A fost dăruit de Ion logofătul și soția sa Marica, părinții fraților Movilă, unei mănăstiri cu hramul Sf. Nicolae, în anul 1542, așa cum arăta inscripția de danie, în limba slavă, brodată pe laturile orizontale ale epitafului, sus și jos :

„+ нзволѣнѣмъ ѡ[т]ца н сѣ поспѣшенѣмъ с[ъ]мъ на сѣврѣшенѣмъ с[вѣ]т[ѣ]го д[ѣ]ла. Іонъ логофѣтѣ н сѣ подрѣжі еѡ марїи́и н чѣдѣ нхѣ н дадохѣ н сѣтворихѣ сѣ б[ѡ]жіста[ѣ]ни аерѣ црквѣ н деже естѣ Храмы еже въ с[вѣ]ты ѡ[т]ца нашего архїера[р]ха н чодотворца николаѣ въ д[ѣ]лѣмъ бл[а]гоч[ѣ]ст[ѣ]н[ѣ]ваго г[л]оспо- дн[ѣ]ма Іѡнъ Петра воєводѣ въ л[ѣ]тѣ ѡнѣ...”

„Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sfîntului Duh, Ion Logofătul și cu soția lui, Mariica și copiii lor și au dat și au făcut acest dumnezeesc aer bisericii unde este hramul sfîntului părintelui nostru arhierul și făcătorul de minuni, Nicolae, în zilele cinstitorului domnului, Ion Petru Voievod, în anul 7050”.

Sub raportul coloritului domină aurul și o tonalitate de albastru deschis, care apare în veșmintele femeilor mironosițe. Chipurile sînt modelate cu verzui. Desenul ochilor și ovalul figurii femeilor mironosițe este puternic conturat, deosebindu-se de alte broderii din secolul al XVI-lea.

Broderia se detașează pe un fond de satin roșu smeuiriu.

Fondul este tăiat și rupt, mai ales în partea de jos. Broderia veșmintelor este bine păstrată, figurile sînt parțial deteriorate.

pinetorum (S-rm.) zonă montană. **35**) *Dendrocopos major pinetorum* (S-c). **36**) *Dendrocopos syriacus* (S-r), 1959.IV.26 — 1 per. Vj. **37**) *Dendrocopos leucotos leucotos* (S-rm) în partea superioară a zonei fagului. **38**) *Picoides tridactylus alpinus* (S-p) zona montană (1961.IV.19 — Mt. Gotcari). **39**) *Jynx t. torquilla* (E-c/f) pe văi. **40**) *Galerida c. cristata* (S-rm) V. Vișeuului pină la Vs. (1956.VII.17). **41**) *Lullula a. arborea* (E-c) și în zona alpină și tăieturi m. înalte (M. Zarob, M. Stinișoara). **42**) *Alauda a. arvensis* (E-f) **43**). *Hirundo r. rustica* (E-n) în 17.IX.1962 încă prezentă la Pe. (3 expl.). **44**) *Delichon u. urbana* (E-n) 1962. IX.25 citeva expl. încă la Pe. **45**) *Motacilla a. alba* (E-n) pe V. Ruscovei urcă pină la Cv., Soc.; aglomerări în septembrie, prin 24.IX. scad **46**) *Motacilla c. cinerea* (E-c) pe V. Ruscovei în amonte de PoS; în general pe văile și piraiele montane. **47**) *Motacilla f. flava* (T. N. ? — p) V. Vișeuului. **48**) *Anthus t. trivialis* (E-f) **49**) *Anthus s. spinoletta* (E-n) în întreaga zonă subalpină și alpină. **50**) *Lanius minor* (E-p) 1956. VII.4. 2 familii cu pui-Cr.; 1956.VII.9 — D. Chicerii (Pe). **51**) *Lanius c. collurio* (E-n) pină în zona dealurilor, **52**) *Bombycilla g. garrulus* (H-rm). Piciorul Moșului (Pietrosul). 1968.III.20, 23 și IV.10,13 (6—26 expl.) **53**. *Cinclus cinclus aquaticus* (S-c) pe V. Ruscovei de la PoS în amonte, pe Crasna de la Pa. (1956. VII.6,3 jv.). Un cuib la GuRi. în 1959.IV.28, situat la 2 m. alt. pe un perete de stîncă, susținut de o poliță îngustă și mascat de o perdea din mușchi; cuibul propriu-zis era constituit din mușchi, iarbă, puf și lînă, iar inclul susținător din mușchi (*Hypnum* și *Sphagnum*). Cuibul conținea 5 pui de cca 3 zile (orbi) și un ou nefecundat. **54**) *Troglodytes t. troglodytes* (S-f). **55**) *Prunella m. modularis* (E-c) zona montană. **56**) *Prunella c. collaris* (E-rm) zona alpină-subalpină, cu precădere în Munții Rodnei. **57**) *Sylvia c. curruca* (E-c). **58**) *Sylvia c. communis* (E-rm) în zona de dealuri joase. **59**) *Phylloscopus trochilus fitis* (T-n) urcă pină în zona subalpină, m.a. în pasajul de toamnă. **60**) *Phylloscopus c. collybita* (E-f) pină în zona montană. **61**) *Phylloscopus sibilatrix* (E-p) — în făgete. **62**) *Regulus r. regulus* (H. N. — p) păduri de conifere. **63**). *Regulus i. ignicapillus* (S-c/f) zona montană. **64**) *Ficedula h. hypoleuca* (T,E-rm) 1959.IV.24, 3 expl. în zăvoaie (Ru); apoi IV.28, citeva expl. în tăieturi pe Munții Stinișoara și IV.29 pe gol de munte 1 expl.; 1959.IV.28, 1 expl. Pk. **65**). *Ficedula a. albicollis* (T, E-c). 1959.IV.27 1 expl. Munții Stinișoara; 1961.IV.20 la PoS etc. **66**) *Ficedula p. parva* (E-p) în făgete bătrîne, înalte. **67**) *Saxicola torquata rubicola* (E-rm) zona de dealuri. **68**) *Saxicola r. rubetra* (E-c) V. Vișeuului (la 2.IX.1966 încă adulți și jv. la Pe.). **69**). *Phoenicurus phoenicurus* (E-f) **70**) *Phoenicurus ochruros gibraltariensis* (E-n), în afara localităților și în zona subalpină — alpină pe Munții Stinișoara, în gol, deja la 28.IV.1959). **71**) *Erithacus r. rubecula* (S-n). **72**) *Oenanthe o. oenanthe* (E-f) pe Munții Stinișoara o pereche în gol alpin la 27.IV.1959. **73**) *Turdus v. viscivorus* (S-f). **74**) *Turdus ph. philomelos* (E-n) la deal ca și la munte; 1956.VII.9 2 jv. — Pe. **75**) *Turdus m. merula* (S-n) la munte destul de sus, pină la 1100 m. alt. (1959.IV.28 — Farcău). **76**) *Turdus torquatus alpestris* (E-f) limita superioară a pădurii și tufăriile subalpine-alpine. **77**) *Aegithalos c. caudatus* (S-n). **78**) *Parus cristatus cristatus* (S-rm). zona montană. **79**) *Parus montanus borealis* (S-c) pe V. Ruscovei, de la Cv. în sus. **80**) *Parus palustris communis* (S-f). **81**) *Parus m. major* (S-f) pe V. Crasnei pină la Pa. **82**) *Parus c. caeruleus* (S-p) la munte pină la 1200 m (Munții Zarob-1959.IV.25). **83**) *Parus a. ater* (S-f/n) zona montană. **84**) *Sitta europaea caesia* (S-f). **85**) *Certhia f. familiaris* (S-c) făgete-conifere. **86**) *Emberiza c. citrinella* (S-n). **87**) *Fringilla c. coelebs* (S-fn) pină la gol alpin. **88**) *Serinus serinus* (E-f) în jurul localităților, pe V. Vișeuului (excepție Bi), numeros la Pe. (împerechere masivă între 24—30. IV.1959), apoi pe V. Ruscovei pină la PoS (1956.VII.3 — pui hrăniți de mascul!) **89**) *Chloris ch. chloris* (S-f) pe V. Ruscovei pină la Rp. (27.IV.1959). **90**) *Carduelis c. balcanica* (S-f) pe V. Vișeuului, apoi Ru., Rp., PoS. **91**). *Carduelis spinus* (H, S-rm) împerechere în IV.(22-28) cu cîntec tipic, la limita superioară a pădurii, chiar și pe gol alpin, în tufării (1959.IV.27. — Muntele Stinișoara). **92**) *Carduelis c. canabina* (S-f). **93**) *Loxia c. curvirostra* (S-n) zona coniferelor. **94**) *Coccothraustes c. coccothraustes* (S-c) zona de dealuri. **95**) *Pyrrhula p. pyrrhula* (S-c), zona montană. **96**). *Passer d. domesticus* (S-n) **97**). *Passer m. montanus* (S-n). **98**) *Sturnus vulgaris* (E-p., N?) observat la Ru. 1959. IV.25, 8 și apoi 16 expl. **99**) *Oriolus o. oriolus* (E-rm) dealuri. **100**). *Garrulus g. glandarius* (S-n) la munte pină la izvorul Fetescul, 2 expl. 1959.IV.28 (var. „albida” Kretzschm.). **101**). *Pica p. pica* (S-f) pe V. Ruscovei urcă pină la PoS. **102**) *Nucifraga c. caryocatactes* (S-f) zona montană, iarna la dealuri. **103**) *Corvus monedula soemeringii* (S-rm) pe V. Vișeuului pină la Vs.; cuibărește în turnuri de biserici. **104**) *Corvus f. frugilegus* (S-rm.; în zona cercetată N. nu) spre sfîrșitul verii vagabondează pe V. Vișeuului în amonte. **105**) *Corvus corone cornix* (S-n) pe V. Ruscovei pină la Pk., pe V. Crasnei pină la Pa.; cuibărește aproape exclusiv în conifere (PoS-1959.IV.25). **106**) *Corvus c. corax* (S-c) la 5.VII.1956, ad. și jv.(Cr.).

* * *

Speciile de la poz. 43, 44, 70, 96 și 97 sînt specii sinantropice însoțind peste tot așezările omului. Speciile 54, 71, 84 și 87 formează asociații caracteristice și numeroase în pădurile de conifere întinse; de asemenea speciile 48, 60, 74, 78, 79, 83, 91, 93 și 95 pentru zona montană și 49, 70, 72 și 76 pentru zona subalpină. Apele sînt caracterizate de asociația 46, 53, împreună cu 21 și 19, 47 în zonele ceva mai joase.

e. Pentru dimensiuni (în mm) lt. = lungime totală, a. = aripa, c. = coada, t = tarsul, cc. = ciocul.

f. Alte indicații: per. = pereche, masc. = mascul, fem. = femelă, ad. = adult, jv. = pui zburător, expl. = exemplar

g. Indicații sistematice și de proveniență: x = de revizuit sau de precizat subspecia = inform. meteorolog Zăbau Iuliu Stațiunea Meteo „Iezer”, Pietrosul Rodnei.

Lucrarea nu ține seama de informațiile bibliografice existente, prezentînd numai datele proprii, sau acelea strînse la indicațiile noastre, la Stația Meteorologică „Iezer”.